

**Ifj. Barta János**

**LAPPANGÓ SZÁNTÓFÖLDEK\***  
**(A szántóföld nagysága Zemplén megyében a 18. század végén)**

A történész kutató számára mindig kérdés, hogy jó-e, ha sok forrással rendelkezik a témájához, vagy sem. A források bősége megkönnyítheti a részletek kifejtését, a következtetések levonását, az állásfoglalást a vitás kérdésekben. A kutató, akit más esetekben a forráshiány gátol, szerencsésnek tarthatja magát, ha nem kell kockázatos találgatásokba, feltevésekbe bocsátkoznia. De mit tegyen akkor, ha bőségük esetén a rendelkezésre álló források ellentmondanak egymásnak? Talál-e megfelelő lehetőséget az adatok ellenőrzésére, összehasonlításra? A gazdaság- és társadalomtörténetben található ellentmondásos adatok különösen félrevezetőek lehetnek, hiszen összefüggések, fejlődési tendenciák függhetnek tőlük.

Az adatok ellentmondásait okozhatja a készítők figyelmetlensége, de több forrás esetén akár a készítés eltérő szempontjai is. Egy ilyenre szeretnék rámutatni a 18. századi Zemplén megye esetében, amikor a források a szántóföldek kiterjedését alkalmanként egymásnak gyökeresen ellentmondó nagyságban tüntették fel. Közelebről: a II. József korabeli kataszteri felmérés Zemplénben fennmaradt adatai a parasztok használatában lényegesen több szántóföldet tüntetnek fel, mint amennyi az addig készült összeírásokban található. A problémát ezúttal tehát az adatok „bősége” okozza, és – bár eltéréseikre némi magyarázatot tudok adni –, a különbségek teljes indoklását, azaz a földtöbblet egyértelmű indoklását, nem ígérhetem.

A 18. század utolsó negyedére Zemplén megyében nagyjából féltucat olyan forrással rendelkezünk, amelyek számszerű adatokat kínálnak a népességre vagy annak gazdálkodására. Számunkra ebből most négy tűnik fontosnak. Az úrbéri rendelet végrehajtása során – más megyékhez hasonlóan – itt is felmérték (megbecsülték) és előzetes (kézzel vonalazott) táblázatokra vezették az úrbéres földet (belső telek, szántó, rét), amit azután – a gazdákat a rendelet előírásainak megfelelően kategorizálva, és ezúttal nyomtatott űrlapokat használva – megismételték. Az úrbérrendezés a földesúrnak járó szolgáltatásokat szabályozta, de az állam számára természetesen az adóösszegek és a kivétést meghatározó adóalap figyelemmel kísérése is lényegesnek bizonyult. Ezért rendelték el az 1770-es évek közepétől a dicális összeírások rendszeres vezetését. Az évenként megismételt felmérésekben – amelyek a paraszti vagyonnak és gazdálkodásnak sok-

---

\* A tanulmány az OTKA K 61 447 sz. pályázat támogatásával készült.

kal szélesebb körét érintették, mint a földekre korlátozódó úrbéri összeírások – természetesen ismételten szerepeltek a szántóföldek. Végül rovatot kapott a szántóföld a II. József által elrendelt kataszteri összeírásban is, amelynek bizonyos rovatai – így a nemesi sajátkezelésű földeket feltüntető adatok – egyénekre lebontva ránk maradtak. Sajnos a paraszti szántók nagyságát csak a települési összesítések szintjén ismerjük. Az eddigi négy forrást a szintén II. József által elrendelt népszámlálás, valamint egy 1800-ban készített nemesi jövedelem összeírás bővíti feltucatnyira. Bár ezek egyikében sincs adat a paraszti szántók nagyságára, az utóbbi néhány rovata a birtokosoknak az úrbéres népességtől származó jövedelmeire kérdez rá, így közvetve a jobbágyság, zsellérek anyagi helyzetére is rávilágíthat.

Zemplén megyét azonban nemcsak a források gazdagsága miatt érdemes figyelmesebben megvizsgálnunk, hanem sajátos földrajzi helyzete miatt is. A szinte pontosan 160 km hosszan elnyúló megye déli része az Alföld peremétől indult, hogy a Hegyalja szőlőtermő vidékein, a Bodrogház állattartásra alkalmas síkján, a Zempléni Medence dombosabb vidékein a Keleti Beszkidek hegyvonulatainál elérje Lengyelország (azaz a vizsgált időszakban a szintén Habsburg uralom alatt álló Galícia) határát. Más vidékeken akár három-négy megye tudott volna ilyen változatosságot nyújtani.

Az úrbérrendezés előkészítése során készített előzetes felmérésnek a számait, amelyek országos szinten először próbálták körvonalaítani a parasztok által használt földek nagyságát, mindenképpen óvatosan kell fogadnunk. Mivel kétségtelenül bevallás alapján (a kilenc kérdőpontra adott válaszokkal egy időben) készültek, jó példát szolgáltathatnak arra, hogy hogyan minősítették saját helyzetüket (szántójuk, rétjük nagyságát) a gazdák, s arra is, hogy – összehasonlítva a biztosok által később kitöltött tabellák adataival – mennyiben felelt meg az önértékelés a rendezés során kialakított kategorizálásnak. A települések egy részében ugyanis az úrbérrendezésig nem éltek a jobbágyság teleknagyság szerinti besorolásával, vagy ha igen azt nem feltétlenül a szántó nagyságához, hanem a jószág állomány számához mérték. (Zemplén megye legdélebbi, az Alföld peremén fekvő településein azt tartották egész telkesnek, akinek négy ökre volt.) Így a telekszám nem is lehet összehasonlítási alap az előzetes felmérés és a tabellák között. Az lehet viszont a szántók nagysága. Az 1. sz. táblázatban azt mutatom be, hogy hogyan aránylottak a tabellák szántóföldre vonatkozó adatai az előzetes felmérés hasonló számaihoz. (Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében a szántóföldek adatait az eredeti pozsonyi mérőről magyar holdra számítottam át, mely így fele lesz a forrásban szereplő, pozsonyi mérőben kifejezett összegnek. Feltüntettem viszont azt a szántó nagyságot is, amelyet egyes jobbágyságok azért kaphattak, mert a szántó alapján történt, telekhányad szerinti besorolásukkor nem tudtak nekik elegendő rétet biztosítani.)

*1. táblázat: Az úrbérrendezést megelőző felmérés és az úrbéri tabellák számadatai kerületenként<sup>1</sup>*

|    | Kerületek     | Előzetes<br>felmérés / m.<br>hold | Úrbéri<br>tabella / m.<br>hold | Kiegészítés<br>/ m. hold | Szántó +<br>kiegészítés /<br>m. hold | A felmérés<br>%-ában |
|----|---------------|-----------------------------------|--------------------------------|--------------------------|--------------------------------------|----------------------|
| 1  | Szerencsi     | 14995 1/2                         | 14028 3/4                      | 481 1/4                  | 14510                                | 96,76                |
| 2  | Tokaji        | 2379 1/4                          | 1878                           | 1/4                      | 1878 1/4                             | 78,94                |
| 3  | Pataki        | 1795 3/8                          | 3360 3/4                       | 374 3/4                  | 3735 1/2                             | 208,06               |
| 4  | Királyhelmei  | 2908 1/2                          | 5606 3/4                       | 151                      | 5757 3/4                             | 197,96               |
| 5  | Zétényi       | 4150 1/8                          | 5452 1/2                       | 153 3/8                  | 5605 7/8                             | 135,08               |
| 6  | Újhelyi       | 4922 1/2                          | 7528 1/2                       | 0                        | 7528 1/2                             | 152,94               |
| 7  | Gálszécsi     | 5958                              | 8191                           | 614 1/2                  | 8805 1/2                             | 147,79               |
| 8  | Terebesi      | 9616 3/8                          | 10765 1/4                      | 9                        | 10774 1/4                            | 112,04               |
| 9  | Sókúti        | 5700 1/4                          | 8660 7/8                       | 950 5/8                  | 9611 1/2                             | 168,62               |
| 10 | Homonnai      | 7480 1/2                          | 10926 1/8                      | 384                      | 11310 1/8                            | 151,19               |
| 11 | Varanói       | 8476 3/8                          | 10717 1/2                      | 1456 5/8                 | 12174 1/8                            | 143,62               |
| 12 | Sztropkói     | 5975 1/4                          | 7144 7/8                       | 173 1/4                  | 7318 1/8                             | 122,47               |
| 13 | Göröginyei    | 6458 3/8                          | 10962 1/2                      | 100 1/4                  | 11062 3/4                            | 171,29               |
| 14 | Papini        | 7866 3/4                          | 15988 1/8                      | 358 7/8                  | 16347                                | 207,80               |
| 15 | Szinai        | 6468 1/2                          | 14948                          | 103 1/4                  | 15051 1/4                            | 232,69               |
|    | Megyei összes | 95151 5/8                         | 136159 1/2                     | 5311                     | 141470 1/2                           | 148,68               |

A tabellák tehát a szántóföldek kiterjedését jelentősen nagyobbak mutatják, mint az előzetes összeírás rovatai. Kérdés, hogy akad-e olyan forrásunk, amelynek alapján állást tudunk foglalni az eltérő adatok között. Mint a tanulmány elején jeleztem, Zemplénben akad, mégpedig az évente ismétlődő dicalis összeírások formájában. Az újabb kérdés most inkább az lesz majd, hogy megfelelnek-e (vagy legalább közelítenek-e) az ezekben található számok a két úrbérrendezési felmérés valamelyike adataihoz. A dicalis összeírások hitelessége persze, ha lehet, még bizonytalanabb, mint az előzetes úrbéri felméréseké. A szántóföldek nagyságát például a 18. század utolsó negyedében egyértelműen csökkenőnek mutatják, ami kevésbé tűnik valószínűnek. A számokat a 2. sz. táblázattal tudom bemutatni.

<sup>1</sup> Zemplén megyében a 18. század utolsó negyedében két közigazgatási átszervezés is volt. A táblázat kerületei az 1778–1787 között érvényben lévő beosztást követik, mert úgy vélem, hogy ez a rendszer követte leginkább bizonyos földrajzi tájegységek határait, így ez a legalkalmasabb az egyes tájegységek különbségeinek bemutatására.

2. táblázat: A szántóföldek nagysága néhány dicalis összeírásban

| Évszám | Paraszti szántó / magyar hold |
|--------|-------------------------------|
| 1776   | 136513 1/8                    |
| 1778   | 133864 5/8                    |
| 1784   | 132265                        |
| 1785   | 124105 7/8                    |
| 1786   | 78636 3/4                     |
| 1787   | 82586 1/4                     |
| 1788   | 79051 3/8                     |
| 1800   | 62498 1/2                     |

Az adóalapot felmérő dicalis összeírások adatainak időnkénti csökkenése nem egyedülálló jelenség a 18. század végi Zemplén megyében. A parasztok – adóalapjuk összeszűkítése érdekében – másutt is igyekeztek eltítkolni vagyontukat, ingatlanaikat, jószágukat, és úgy tűnik szántóikat is. A táblázatban felsorolt adatok közül az első a legmagasabb, annak az évnek az adata, amikor az összeírás minden településen elkészült, s annak részleteit megyei kimutatásban összesítették. (A megyében 1773-tól készítettek ilyen összeírásokat, de az első évek kimutatásai meglehetősen hiányosak. Úgy tűnik nem minden településen sikerült elkészíttetni, és 1776 előtt adataikból megyei összesítést sem találunk.) Így leginkább ennek az első, talán a hatóságok által is jobban kontrollált évnek az adatait lesz érdemes az úrbérrendezési adatokhoz hasonlítani. Ezt láthatjuk a 3. sz. táblázatban.

3. táblázat: A paraszti szántó nagysága az úrbéri tabellákban és az 1776-i dicalis összeírásban

|    | Kerület neve  | Úrbéri tabellák / m. hold | Dicalis összeírás / m. hold | A tabellák %-ában |
|----|---------------|---------------------------|-----------------------------|-------------------|
| 1  | Szerencsi     | 14510                     | 14260 7/8                   | 98,28             |
| 2  | Tokaji        | 1878 1/4                  | 1937                        | 103,13            |
| 3  | Pataki        | 3735 1/2                  | 3085                        | 82,59             |
| 4  | Királyhelmeci | 5757 3/4                  | 5603 1/4                    | 97,32             |
| 5  | Zétényi       | 5605 7/8                  | 5444 1/2                    | 97,12             |
| 6  | Újhelyi       | 7528 1/2                  | 7349                        | 97,62             |
| 7  | Gálszécsi     | 8805 1/2                  | 8557                        | 97,18             |
| 8  | Terebesi      | 10774 1/4                 | 10789                       | 100,14            |
| 9  | Sókúti        | 9611 1/2                  | 8630 5/8                    | 89,79             |
| 10 | Homonnai      | 11310 1/8                 | 11071 3/4                   | 97,89             |
| 11 | Varanói       | 12174 1/8                 | 10711 7/8                   | 87,99             |
| 12 | Sztropkói     | 7318 1/8                  | 7129 3/4                    | 97,43             |
| 13 | Göröginyei    | 11062 3/4                 | 10959 3/8                   | 99,07             |
| 14 | Papini        | 16347                     | 15971                       | 97,70             |
| 15 | Szinnai       | 15051 1/4                 | 14976 7/8                   | 99,51             |
|    | Megyei összes | 141470 1/2                | 136476 7/8                  | 96,47             |

A táblázatot figyelve az 1776. évi dicalis összeírás szántóföldre vonatkozó adatai lényegében nem térnek el az úrbéri tabellák számaitól. Megyei szinten ugyan kb. 3,5%-kal kevesebb szántóföldet regisztráltak a parasztek kezén, mint amit a jobbágysok a két évvel korábban végrehajtott úrbérrendezés során kaptak, ezt azonban nem tekinthetjük érdemlegesnek. (Ha pedig a tabellák szántójából levontuk volna a kiegészítő földek 5311 holdját, a dicalis földnagyság még kevésbé térne el a másik oszlop eredményétől = 136159  $\frac{1}{2}$  hold). Ami az egyes vidékeket illeti, a dicalis összeírás szántói mindössze két területben haladták meg az úrbéri tabellákban rögzített nagyságot. A tokaji területet persze máris figyelmen kívül hagyhatjuk. A szőlőtermő vidék csekély szántóinál ezt a többletet nem kell komolyan vennünk. A terebesi terület többlete viszont mindössze 0,14 %-ot tett ki. Lényeges csökkenést ugyanakkor három területben találhatunk, de ezek a megye eltérő vidékein voltak találhatóak, így példájuk aligha mutat törvényszerűséget. A pataki – hegyaljai településeivel – maga is a csekély szántófölddel rendelkező területek közé tartozott. A sókúti a Zempléni Medence északabbi, hegyesebb részén, a varannói a Beszkidek völgyei között terült el. Peldájuk azonban nem teszi kétségessé azt, azt, hogy az úrbéri tabellákban a paraszti szántók valós nagyságát próbálták visszaadni. Nem a tabellák adatait kell tehát magyaráznunk, hanem inkább az előzetes felmérés mérsékeltbb számait.

Visszatekintve az 1. sz. táblázatra, az úrbérrendezéskor keletkezett két összeírás adatai közül általában a tabellákban található mutatóknak magasabbnak. A szántó esetében ez – megyei szinten – közel másfélszeres növekedést jelent. A különbségeket természetesen aligha lehetne a paraszti földállományban a rendezés során bekövetkezett változással magyarázni, hiszen ilyent történetírásunk nem feltételez. A tabellák ugyan a szántóföldként feltüntetett földmennyiség 3,9%-át (5311 magyar hold földet) ún. kiegészítésként tüntették fel, amelyet – mint említettem – a „belső házhely és rétek fogatkozásának helyrehozása végett” adtak hozzá a telkekhez, és amely után nem kellett kilencedet adni. Valójában azonban ez nem feltétlenül a jobbágysok megnagyobbítását jelentette, hanem inkább számítási manővert, amellyel a rétek (ritkábban a belső telkek) aránytalanságait (hiányát) igyekeztek kiküszöbölni.

Bár mind az előzetes összeírás, mind a végleges rendezés földnagyságát tényleges felmérés nélkül, becslés alapján állapították meg, elfogadhatjuk, hogy utóbbi alkalommal ez a becslés jobban közelítette a tényleges földnagyságot. A gazdák tehát az úrbérrendezést megelőzően jóval kevesebbre becsülték az általuk művelt földterületet, mint amekkora ez a valóságban volt. Feltételezhetnénk persze azt is, hogy az előzetes összeírás adatait a rendezés során a biztosok automatikusan növelték volna meg. Ezt a körülményt azonban cáfolja, hogy a megyei átlagok meglehetősen eltérő helyi adatokból tevődnek össze. A megye két délebbi területében (szerencsi és a tokaji) éppen a tabellák adatai bizonyultak alacsonyabbnak, mint a felmérésé. Ez a csökkenés többféle okra vezethető vissza. Mindenképpen figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy a tabellák-

ban (csekély kivételtől eltekintve) mellőzték a zsellérföldeket. Az 1/8 teleknél kisebb gazdaságok szántói – amelyek többségükben szerepeltek az előzetes felmérésben – a tabellákból így kimaradtak. Az eltérés azonban alapulhat téves korábbi becslésen is. A II. József korabeli birtokfelmérés tanulsága szerint ezen déli kerületekben meglehetősen magas volt a földesúri majorságok aránya,<sup>2</sup> aminek következtében a birtokosok magasra becsülték a szántóföldek értékét. Azt nem lehet egyértelműen kimondani, hogy az úrbérrendezés során a birtokosok paraszti földeket sajátítottak volna ki, az azonban eléggé hihetőnek látszik, hogy e kerületekben a parasztok több földet véltek magukénak, mint amivel valójában rendelkeztek.

Nehezebbnek tűnik a kerületek többségében jelentkező föld-többlet magyarázata. Pedig ez helyenként igen tetemes lehetett. (A papini és a szinni kerületben a tabellák több mint kétszer akkora szántót tüntettek fel, mint amennyit előzetesen a jobbágyok magukénak vallottak.) A különbségek okai között szerepet játszhat az, hogy a felmérés szempontjai nem mindig mutatkoznak következetesnek. A vallomásokból nem mindig derül ki egyértelműen, hogy a pozsonyi mérőben megadott vetésterületek a gazda összes szántóját, vagy csak egyetlen nyomást tartalmaznak. A példák ugyanis mindkét változatot elfogadottnak mutatják. A 30–40 pozsonyi mérős (15–20 holdas) adatokat valószínűleg a teljes földállományra kell vonatkoztatnunk, a 6–10 mérős (3–5 holdnyi) nagyságokat viszont inkább csak egy nyomásra. (A sókúti kerület Hencóc nevű falujában parasztonként 1–6 pozsonyi mérős vetésterületet is jeleztek, ami irreálisan alacsony.) A köztes (12–20 pozsonyi mérős) adatok viszont jelölhetik egy módosabb gazda egyetlen nyomását, de egy töredéktelkes egész vetésterületét is. Nem szabad megfélemednünk arról sem, hogy a gazdák – bár az a váratlan panaszáradatuk, „ami a kormányhivatalok által összeállított kilenc kérdésre válaszul érkezett”, vallomásaik őszinteségét bizonyítja,<sup>3</sup> – nem egyszer, esetenként éppen földesuraik sugalmazására – igyekeztek eltitkolni a számukra kedvezőtlennek tekintett körülményeket, például földjeik nagyságát, félvén attól, hogy a rá kivetett adót emelni fogják. A rendezést megelőző felmérés során az összeíró biztosok, maguk is földbirtokosok, a parasztságot – a kilátásba helyezett magasabb adókkal és szolgáltatásokkal való riogatással – földjének eltagadására, kisebb telek bevallására biztatták, amit jobbágyaik általában meg is tettek.<sup>4</sup>

Magyarázatul szolgálhat az a körülmény is, hogy a legészakabbi kerületekben a lakosság megélhetésének elsődleges forrását nem annyira a földművelés bizto-

<sup>2</sup> Vö. Ifj. Barta János: Nemesi birtokok és jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter szerk. Mágánások, birtokosok, címerlevelek. Debrecen, 1997. 181–200.

<sup>3</sup> Vö. Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In: Uő: Hagyományok és megújulás. Debrecen, 1995. 126.

<sup>4</sup> Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Bp. 1970. 18.; Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdonvállomásainak tükrében. Bp. 1967. 15.

sította, mint inkább a jószágtartás valamint az erdőelés.<sup>5</sup> Tágabbak voltak a legeltetésre alkalmas területek, szélesebb az erdők által gyűjtögetésre felkínált termékek sora. A szántóföldet pedig kevesebbre értékelték, s a lakosok – délebbre lakó társaikkal ellentétben – kevesebbet is véltek a magukénak, mint amennyi valóban az övék volt. A birtokosok e szűkhatáru hegyi falvakban nem kívántak majorságot kialakítani. Céljuk inkább az lehetett, hogy a meglévő szántót minél teljesebben a jobbágyok kezére adják s ezzel járadékkötelessé tegyék.

A különbségek objektívnak tekinthető okain túl a vallomások szöveges részének áttekintése, a jobbágyi nyilatkozatok hangvételének figyelembe vétele egy további, szubjektívnek tekinthető okot is sugall, nevezetesen azt, amit Balogh István "a parasztság alacsonyabb rendűségi érzéseként" regisztrált, s amely miatt e rétegben hiányzott "a társadalmi felemelkedéshez" vezető "igény és öntudat".<sup>6</sup> Úgy véljük, hogy a megye északi kerületeiben a felmérés eredményei és az úrbéri tabellák adatai között mutatkozó jelentősebb eltérésben a vallomástevők elbizonytalanodására, anyagi helyzetük alábecsülésére utaló körülményeknek is szerepet kell tulajdonítanunk.

Ezt látszanak megerősíteni a II. József korabeli kataszteri felmérés fennmaradt adatai is, aminek következtetéseihöz ismét táblázatot kívánok felhasználni.

*4. táblázat. Az úrbéri tabellák és a II. József korabeli kataszteri felmérés paraszti szántóinak összehasonlítása*

|     | Kerület neve  | Úrbéri tabellák / m. hold | Kataszteri felmérés / kat. hold | Magyar holdra átszámítva | A többlet m. holdban | A többlet %-ban kifejezve |
|-----|---------------|---------------------------|---------------------------------|--------------------------|----------------------|---------------------------|
| 1.  | Szerencsi     | 14510                     | 15953,8                         | 21218,5                  | 6708,5               | 46,23                     |
| 2.  | Tokaji        | 1878 1/4                  | 3083,6                          | 4101,2                   | 2222,9               | 118,35                    |
| 3.  | Pataki        | 3735 1/2                  | 4542,2                          | 6041,1                   | 2305,6               | 61,72                     |
| 4.  | Királyhelmei  | 5757 3/4                  | 7379,5                          | 9814,7                   | 4057,0               | 70,46                     |
| 5.  | Zétényi       | 5605 7/8                  | 8012,0                          | 10656,0                  | 5050,1               | 90,09                     |
| 6.  | Újhelyi       | 7528 1/2                  | 10562,1                         | 14047,6                  | 6519,1               | 86,59                     |
| 7.  | Gálszécsi     | 8805 1/2                  | 12773,1                         | 16988,2                  | 8182,8               | 92,93                     |
| 8.  | Terebesi      | 10774 1/4                 | 13008,2                         | 17300,9                  | 6526,7               | 60,58                     |
| 9.  | Sókúti        | 9611 1/2                  | 12294,4                         | 16352,0                  | 6740,5               | 70,13                     |
| 10. | Homonnai      | 11310 1/8                 | 19951,8                         | 26535,9                  | 15225,7              | 134,62                    |
| 11. | Varanói       | 12174 1/8                 | 22351,3                         | 29727,2                  | 17553,2              | 144,18                    |
| 12. | Sztropkói     | 7318 1/8                  | 15981,0                         | 21254,7                  | 13936,6              | 190,44                    |
| 13. | Göröginyei    | 11062 3/4                 | 20084,3                         | 26712,1                  | 15649,4              | 141,46                    |
| 14. | Papini        | 16347                     | 32228,5                         | 42863,9                  | 26516,9              | 162,21                    |
| 15. | Szinnei       | 15051 1/4                 | 28648,0                         | 38101,8                  | 23050,5              | 153,15                    |
|     | Megyei összes | 141470 1/2                | 226854,2                        | 301715,9                 | 160245,6             | 113,27                    |

<sup>5</sup> Vö. a 9 kérdőpontra adott jobbágyi válaszokkal. A Zemplén megyei anyag nyomtatásban: Takács Péter – Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I-III. Nyíregyháza 1995-1998.

<sup>6</sup> Balogh István: A parasztság művelődése a két világháború között. Bp. 1973. 88.

A 3. sz. táblázat szerint a paraszti szántók nagysága a II. József korabeli felmérésben minden kerületben meghaladta az úrbérrendezéskor összeírt nagyságot. De míg az eltérés a szerencsi kerületben kevesebb, mint 50%, addig a sztropkóiban közel háromszoros. Az adatok ingadozása persze megnehezíti azt, hogy a földmérés adatainak segítségével az egyes tájegységek eltéréseinek valamiféle rendszerére tudjunk következtetni. Az úrbérrendezéskor felmért paraszti szántóföldek és a II. József korabeli – immáron mérnöki pontosságú – földmérés 301715,9 magyar hold paraszti szántója közötti eltérés mindenestre meghaladja az egyszerű forráskritikával kiküszöbölhető hibalehetőséget. Így először azt kell megvizsgálnunk, hogy lehettek-e a parasztek használatában olyan valóságos, de lappangó szántóföldek, amelyeket a korábbi összeírásokban mellőztek, de a II. József korabeli kataszteri felmérésben mégis figyelembe vettek.

Forrásaink alapján ilyenekre is fényt tudunk deríteni. Táblázataimban eleve hozzá adtam a jobbágyi szántókhoz az úrbéres földek vizsgálatánál sokszor figyelmen kívül hagyott kiegészítő földeket, ezt tehát nem lehet még egyszer figyelembe venni. A források azonban két további lehetőséget is kínálnak a paraszti földeknek a tabellák adatait meghaladó növelésére. Ezek közül egyiket az irtásföldek, a másikat a zsellérek által művelt, de a tabellákban már mellőzött területek jelentik. Az előzetes felmérésben mindkettőt számításba vették, s kézzel rajzolt táblázatokon az egyes gazdákhöz rendelték. Azt sajnos előre ki kell jelentenem, hogy a kataszteri felmérésben szereplő, de a korábbi összeírásokból hiányzó szántóföldek alapvető pótlására egyik tétel sem lesz elegendő, a hiátus szűkítéséhez azonban mindenképpen lépcsőfokot jelenthetnek. Az irtásföldekről készítették megyei összesítést, ennek adatait a 4. sz. táblázatban mutatom be.

5. táblázat: Irtásföldek az előzetes úrbéri felmérés alapján

| Sorszám | Kerület       | A kataszteri felm. többlete | Irtásföld / m. hold | A többlet %-a |
|---------|---------------|-----------------------------|---------------------|---------------|
| 1.      | Szerencsi     | 6708,5                      | 0                   | 0,00          |
| 2.      | Tokaji        | 2222,9                      | 10                  | 0,45          |
| 3.      | Pataki        | 2305,6                      | 677 1/2             | 29,39         |
| 4.      | Királyhelmeci | 4057,0                      | 302 1/8             | 7,45          |
| 5.      | Zétényi       | 5050,1                      | 632 3/4             | 12,53         |
| 6.      | Újhelyi       | 6519,1                      | 437 3/8             | 6,71          |
| 7.      | Gálszécsi     | 8182,8                      | 362 3/4             | 4,43          |
| 8.      | Terebesi      | 6526,7                      | 252 5/8             | 3,87          |
| 9.      | Sókúti        | 6740,5                      | 877 5/8             | 13,02         |
| 10.     | Homonnai      | 15225,7                     | 569 1/2             | 3,74          |
| 11.     | Varanói       | 17553,2                     | 1050 5/8            | 5,99          |
| 12.     | Sztropkói     | 13936,6                     | 64 1/2              | 0,46          |
| 13.     | Göröginyei    | 15649,4                     | 222 1/2             | 1,42          |
| 14.     | Papini        | 26516,9                     | 57 3/4              | 0,22          |
| 15.     | Szinnai       | 23050,5                     | 31 1/4              | 0,14          |
|         | Megyei összes | 160245,6                    | 5548 7/8            | 3,46          |

A táblázat szerint tehát az irtásföldekkel megyei szinten mindössze a kataszteri felmérésben mutatkozó többlet 3,46%-át (durván egy harmincadát) tudnánk megmagyarázni. Egyetlen kerület akadt, a pataki, amelyben az átlagot jelentősen meghaladó arányt találhatunk, itt az irtásföldek a többlet csaknem pontosan 30%-át (közel egyharmadát) adták. Az arány két további kerületben haladta meg a 10%-ot, ezzel szemben ötben (a kerületek egyharmadában) az egy százalékot sem érte el. (A szerencsi kerületben irtásföldet nem írtak össze.) A lappangó szántóföldek hiányát tehát csak igen szerény mértékben pótolhatjuk az irtásföldekkel.

A másik említett lehetőséget a zsellérföldek mellőzése szolgáltathatja. Ezek nyomon követése azonban sokkal körülményesebb, mint az előzetes felmérésben praktikusán (ha számtanilag nem is mindig pontosan) összeadott irtásföldeké. A megye minden települését felölelő kimutatást már csak azért sem tudnánk készíteni, mert a zsellérföldeket az előzetes felmérés során sem vezették rá következetesen (minden településen) az akkor készült táblázatokra. Ezt rendszerint csak ott tették meg, ahol a felméréskor jobbágnak tekintettek olyan gazdákat, akikről a rendezéskor derült ki, hogy szántóföldjük nem éri el az 1/8-nyi jobbágytelek (földosztálytól is függő) minimális nagyságát. Ezeket a zsellérré vált gazdákat föld nélkül írták össze, de a tabellákban nem különítették el őket a korábban is zselléreként (azaz szántóföld nélkül) összeírt társaiktól, így azt sem jelezték, hogy kiknek a földjeit hagyták ki a tabellákból. Ha tehát lappangó szántóföldeket keresünk rajtuk, akkor az előzetes összeírásban földdel rendelkező minden egyes gazdát ellenőriznünk kell, hogy földjüket összevethessük a tabellákban feltüntetett (vagy ott már mellőzött) földjeikkel. A falvak számottevő részében nem, vagy alig számíthatunk eredményre. Voltaképpen azokat a településeket kell keresnünk, amelyekben a rendezéskor jelentősen lecsökkent a felméréskor magasabbra becsült jobbágyok száma, akiket azután a zsellér kategóriában találhatunk meg.

A gazdák név szerinti vizsgálatának meglehetősen időigényes feladatát egyelőre csak néhány településen sikerült elvégeznem, de az is elegendőnek bizonyulhat arra, hogy a szántóföldek egy részének „lappangására” magyarázatot adjon. A hiányzó szántók hollétére legalább három típust találhatunk. Az első – a legkézenfekvőbb – az, amikor a felméréskor még meglévő zsellér- (esetleg jobbágy-) földek kimaradtak a tabellákból. Bodrogkeresztúron az előzetes felméréskor a gazdák közül 133 főt zselléreként, 10-et házatlan zselléreként írtak össze. A településen azonban – rendhagyó módon – a zsellérek szántóföldjét is feljegyezték, összesen 380 p.m. (azaz 190 magyar hold) nagyságban. (A mezővárosban még szokatlanabb módon néhány házatlan zsellér neve mellett is találunk szántóföldet.) A rendezéskor a fentebbi zsellérek közül 19-et  $\frac{1}{4}$  telkes jobbágnak minősítettek, valamennyiüket  $5\frac{1}{2}$  hold szántóval. A tabellákban így a falunak mindössze  $104\frac{1}{2}$  hold úrbéres szántója lett. Ez eleve  $85\frac{1}{2}$  hold hiányt jelentene a felmérés adataihoz képest. Ha azonban a 19 jobbágnak a felméréskor feltételezett szántóföldjeit vizsgáljuk, kiderül, hogy előzetesen a tabelláknál

kevesebb, fejenként alig 2-4 hold szántót írtak össze használatukban, azaz akkor földjüket kisebbnek vélték, vagy tudatosan eltagadták. A tabellákban elfogadott 19 jobbágyból 14-et név szerint is azonosítani tudunk a felmérésben. Ott összesen csupán 77 holddal szerepeltek, a tabellában szereplő 104 holdjuk ennél tehát 47,7%-kal több. Ha ugyanezt a különbséget a zsellérnek maradt gazdák esetében is feltételezzük, akkor a 85 ½ hold hiányt is másfélszeresére, azaz kb. 120 holdra emelhetjük, ami a tabellában szereplő szántónál is több (annak 115%-a).

Alsó Golopon a keresztúri példa fordítottjával találkozhatunk. Itt a felméréskor 32 gazdát vélték jobbágyinak, összesen 419 ½ pozsonyi mérő (209 ¾ magyar hold) szántóval. A tabellákba azonban csak 29 zsellér került be, valamennyien szántóföld nélkül. Ebben a faluban tehát senkit nem fogadtak el jobbágyinak, pedig előzetesen egy gazdát (Varga Mihály nevűt) 42 p.m. (21 magyar hold), hármat 30 p.m. (15 m.h.) feletti, további ötöt 20 p.m. (10 m.h.) feletti szántóval írtak össze. Azt, hogy ők – a keresztúri példával ellenkező módon – miért nem kerültek be a telkes jobbágyok közé (Varga Mihálynak a felmérésben szereplő szántóföldje alapján az I. földosztályba sorolt településen egész telkes jobbágy-nak kellett volna lennie), nem tudjuk. (Golopon még irtásföldet sem írtak össze.) Tény az, hogy az előzetes felmérésben még szereplő 209 ¾ magyar hold szántó az úrbéri tabellákból kimaradt. (Az 1773-i dicalis táblázatban 194 ½ hold szántó szerepelt, ami a szántóföldek megbecsülésének korabeli bizonytalanságait ismerve, megfelel a felméréskor talált földnagyságnak.) A település esetében ugyanakkor aligha érvényesíthetjük azt a szempontot, ami alapján Keresztúrtban közel 50%-kal több szántót feltételeztünk, mint amit előzetesen felmértek, hiszen akkor Golop 10–20 hold szántóval rendelkező gazdái jobbágyi besorolást kaptak volna. A nagyjából 200 hold szántó mindenestre „lappangásnak” indult. A többletet e település esetében nem tudjuk százalékban kifejezni, mivel – a tabella nulla szántóföldje miatt – nincs mihez viszonyítanunk. Ugyanebbe a típusba tartozik Agárd is, ahol a felmérés 72 jobbágyából a rendezéskor csak 40 gazda jobbágyi voltát fogadták el. Ők viszont a felmérés 220 hold szántójából csak 120 7/8 holddal rendelkeztek, ami azt jelentette, hogy kb. 100 holdat (az összes kb. 40 %-a) ezen a településen is a „lappangó” kategóriába sorolhatunk.

A harmadik típust Ond esete szolgáltathatja, ahol a felméréskor 65 gazdát minősítettek jobbágyinak, a tabellákba viszont alig 16-an kerültek be közülük ezzel a minősítéssel. Ha csak a falusi összesítéseket vesszük figyelembe, itt a szántó nagysága – a jobbágyok „elfogyása” ellenére – nem növekedett, hanem csökkent: a felmérés 201 ½ holdjáról 180 holdra. Utóbbi a tabellában szereplő 16 féltelkes jobbágy személyenkénti 10 holdjából, plusz a község (communitas) 20 holdjából adódott össze. Valójában azonban itt is ártértékelték a szántók nagyságát. A felmérés idején 13 gazda nevéhez 15-15, háromhoz 7 ½- 7 ½ pozsonyi mérő szántót írtak (a communitasnak eszerint is 20 hold szántója volt), ami azt jelenti, hogy a felmérés a 16 későbbi jobbágyinak csak 217 ½ p.m., azaz 108 ¾ hold szántót tulajdonított, ami durván 60%-a a tabellában ugyanezen személyek kezén lévő földeknek. Mondhatnánk, hogy a 71 1/4 hold többlet (37 %) a tabel-

lák készítésekor került elő. Ugyanakkor a zsellérnek minősített 57 fő közül a felmérésben 50 főnek 3 p.m., egynek 8 p.m. szántója volt, összesen 158 p.m., azaz 79 hold nagyságban. Ha az egyes gazdák esetében ez a többlet nem is érte el azt a határértéket, amivel ők is jobbágyok lehettek volna, szántóföldjük – a jobbágygyá váltakéhoz hasonlóan – lehetett több annál a  $1\frac{1}{2}$  –  $1\frac{1}{2}$  holdnál, amivel a felmérésben szerepeltek. Hasonló Nagy Cigánd esete is, ahol a felmérés 112 holdja a tabellában 120  $\frac{7}{8}$  holdra nőtt, az egyes gazdák adatai azonban itt is kisebb-nagyobb eltérést mutatnak.

A felsorolt esetekből persze egyelőre korai lenne általánosítani. Azt azonban igazolhatják, hogy a bizonyíthatóan „lappangó” szántók nagysága több településen elérte, vagy akár meg is haladhatta a tabellákban feltüntetett nagyság egyharmadát. (Golopon pedig minden szántó ide került.) A kimutatott többlet összességében persze még mindig igen kevésnek bizonyul ahhoz, hogy az úrbéri tabellák és a kataszteri felmérés adatai között mutakozó lényeges eltérésre magyarázatot szolgáltatasson. A megyének azokban az északi kerületeiben pedig, ahol a kataszteri felmérés a legjelentősebb többletet mutatja, ez a magyarázat – a zsellérek alacsony száma miatt – még részlegesen is alig állja meg a helyét. A végső magyarázatot tehát mégiscsak elsősorban a felmérés végrehajtásának az előzőektől eltérő módszerében kell keresnünk, valószínűleg elsősorban abban, hogy a kataszteri felmérésbe minden hasznosíthatónak látszó földet igyekeztek bevonni, ami messze meghaladta az egyes években ténylegesen használatba vett, és a korábbi összeírásokban mellőzött, esetleg más vonatkozásban bekerült paraszti szántókat.

A megye jelentősebb részét – s különösen az északi kerületeket – tekintve, az egyes összeírások, mindenekelőtt az előzetes felmérés és a tabellák összehasonlításának még egy tanulságát tudjuk kiemelni, nevezetesen azt, hogy ezeken a vidékeken a gazdák tisztos nagyságú, a korábban véltnél jelentősebb földállománnyal vághattak neki a következő évtizedeknek s majdan a jobbágyfelszabadításnak. A tabellák magasabb adatai – akár valóságos gyarapodás állt mögöttük, akár csak vélt földnövekedés – semmiképpen sem fejezhettek ki a parasztságra káros változást. A többletföld ezen rosszminőségű, tehát III-IV. földosztályba sorolt településeken is többletjáradék és többletadó fizetését vonhatta maga után, a parasztságot azonban nem fenyegették a másutt – a megye déli részén is – meglévő, a földesúri majorságok kialakítását szolgáló földkisajátítási tendenciák. A gazdák számára tehát az úrbérrendezés azzal a következménnyel járt, hogy javukra írták az általuk használt szántót és rétet, mentesítve azt az esetleges földesúri kisajátítástól, de megterhelve a rendelet által előírt földesúri terhekkal. A valóságban még a tabellák adatainál is több föld halmozódhatott fel a parasztok kezén, mint ezt a II. József korabeli földmérés adataiból láthattuk.

Visszatérve a tanulmány elején említett történelmi dilemmára, kissé szubjektív módon azt is mondhatnám, hogy talán nem is olyan nagy baj, hogy a II. József korabeli kataszteri felmérés adatai nem mindenütt maradtak ránk, mert akkor minduntalan a meglévő adatok eltéréseit kellene magyaráznunk. A jozefinus

földmérés inkább jogi (tulajdonosi, földhasználói), mint gazdasági szempontjait figyelembe véve, pedig mégsem tartjuk elhibázottnak, ha kutatásainkban, vagy legalábbis azok egy részénél megmaradunk az úrbérrendezés és a dicalis összeírás – mérnökiileg ugyan nem hitelesített, a valós gyakorlathoz bizonyára mégis közelebb álló – adatainál. Nem beszélve arról, hogy csakis ezen adatok segítségével tudjuk az adott felmérések (pl. a dicalis összeírások) további adatait felhasználni, így például azokat, amelyek a szántóföldek minőségi különbségeire utalnak. (A kataszteri felmérés földnagyságához alkalmazkodva ezek az adatok teljesen használhatatlanná válnának.)

A jobbágyság számára, vagy a művelt területekre vonatkozó adatok persze csak töredékét jelentik azoknak a számoknak, amelyeket a vizsgált forrásokban találhatunk. Igazolhatják azonban azt, hogy a korabeli – mégoly gazdag, nagy alapossággal készített – összeírások esetében sem mellőzhetjük a kritikát. Más, kevésbé szerencsés megyékben e források közül kevesebb áll rendelkezésünkre, szűkebb lehetőséget biztosítva az ellenőrzésre, az adatok összevetésére. Ezért is érezhetjük úgy, hogy az egyes forrástípusok elfogadása, értelmezése a Zemplén megyei vizsgálódásokon túl, más megyék hasonló típusú forrásainak megítélésében és felhasználásában is felhasználható.